

BİLDİRİŞİM İŞLEVİ, ALAN KAVRAMI VE TERİM ÖĞRETİMİ

BERKE VARDAR

Dilbilim ilkelerinin yararlı bir anlayışla değerlendirilerek başta yabancı dil ve anadili öğretimi olmak üzere, çeşitli alanlarda yöntemli biçimde uygulamaya, kılığa dönük bir açıdan ele alınması uygulamalı dilbilimin temelini oluşturmuş, dilbilim dışında daha birçok bilim dalının, örneğin toplumbilim, ruhbilim, insanbilim, eğitbilim, uygulamabilim, vb.nin katkısı ise söz konusu etkinliğin günümüzde dallararası bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Uygulamalı dilbilimde “kullanılabilirlik”, neredeyse dilbilimsel değerlendirme ve geçerlik ölçütleri arasına girmiş bulunuyor. Çeşitli kuramsal yaklaşımların uygulama düzleminde de karşılığını bulmak, bunları şu ya da bu yönden uygulamada sınamak artık olağan sayılıyor.

Güncelliğini sürdüren, kimi yönleri ivedi çözümler bekleyen dil öğretimi dışında, dil düzenlemesi, çeviri ve terim çalışmalarının birçok açıdan söz konusu alanı yakından ilgilendiren konular arasında yer aldığı söylenebilir. Uygulamabilimin sunduğu yeni olanaklar, türlü araç ve gereçlerden yararlanılmasını sağlayan elverişli koşullar çeşitli düzlemlerde

4 Türk Dili

hızlı bir gelişmeyi olaraki kılan etkenler arasındadır. Dilbilimin değişik alanlarında ve öbür insanbilimlerinin çeşitli dallarında uzmanlaşmış araştırmacı ve uygulamacıların el ele vermesiyle, uygulamalı dilbilim giderek daha geçerli çözümlere ulaşmaktadır.

Dilbilimin ilke ve bulgularından yararlanarak değişik alanlarda bilirdişimi daha iyi ve elverişli koşullarda gerçekleştirmeye katkıda bulunmayı, çeşitli durumlarda kendini duyuran bildirişimsel gereksinimleri karşılamayı amaçlayan uygulamalı dilbilimin en belirgin konuları kuşkusuz – yukarda da belirtildiği gibi – dil öğretimine yönelik inceleme ve araştırmalarla dil düzenlemesi çalışmalarıdır. Dil düzenlemesiyle ilgili etkinliklerde, doğrudan doğruya dil dizgesine dönük yenileme, güncelleştirme, varsıllaştırma, vb. çabalarının yanı sıra ikincil nitelikli bir dizge olarak görülen yazıya ilişkin yaratım, uyarılama ya da ölçünleme girişimleri önde gelmektedir. Kimi terimsel ve terimbilimsel yaklaşımlar da birçok ülkede, bu arada yurdumuzda dilbilimsel uygulamanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Dil öğretimi ise, hem anadiline, hem de yabancı dillere ilişkin olarak kime, neyin, nasıl ve niçin öğretileceğini belirlemeye yönelik çalışmalarla daha da güçlenmiş olarak atılımlarını sürdürmektedir.

Değinilen alanların tümünde de uygulamalı dilbilim sürekli biçimde bildirişimi kolaylaştırmayı ya da belli toplumsal ekin sel bağlamlarda doğal olarak kullanılan dil dizgelerinin başka bağlamlardaki bireylerce de edini lmesini sağlamayı, sonuca götüren yolu kısaltmayı amaçlayan, bir araç niteliği taşımaktadır. Ele alınan sorunlar son çözümlenmede bildirişim olgusunda odaklaşmaktadır. Bu da çok doğaldır ve çağdaş işlevsel dilbilimin özenle vurguladığı dilin birincil işlevine ağırlık verilmesi anlamına gelmektedir. Gerçekten de dil, her şeyden önce bildirişim sağlayan bir yapıdır. Deneyimlerin çözümlenerek, dilden dile belli oranlarda değişen biçimlere bürünerek iletilmesini, bir başka deyişle dilin işlemlerini sağlayan yapı, sesbirimlerle bunların çeşitli özelliklerinin sözlüksel ve dilbilgisel birimleri üretmesi, bunların da sözcüklere dönüşerek belli bir durumda bildirişimin sağlanmasıyla özdeşleşen sürece, içerdiği birim ve kurallarla yön veren bir düzenek niteliği taşır. Her dil bu özellikleri taşıdığından, yabancı dil öğretiminin de dilbilimin genel ilkelerinden etkin biçimde yararlanması, izlencelerin bu özellikler göz önünde tutularak tasarlanması en gerçekçi yaklaşım sayılmıştır. Dilin sesbilimsel ve biçimbilimsel-sözdizimsel kesimlerinde olduğu gibi sözlüksel boyutunda da yeni yöntemlerin öngördüğü aşamalı öğretim, özellikle ilk düzeylere ilişkin uygulamalarda çok başarılı sonuçlar vermiştir. Yaygın Batı dilleriyle ilgili çalışmalarda sıklık ve durumsallık kavramları, sözlüksel birimlerin, geniş kapsamlı soruşturuları ve taramalarla belirlenerek bildirişimsel önemlerine göre sıralanmalarını ve en sık rastlanan, en durumsal nitelikli olan birimlerin öğrencilere

öncelikle öğretilmesini sağlamıştır.¹ Bildirişim yeteneğinin geliştirilmesi giderek daha da önem kazanmakta, ruhdilbilim, toplumdilbilim, söz edimleri ve sözcemele kuramları işlevsel yaklaşımlar aracılığıyla gereksinimlere daha uygun düşen yöntemler tasarlanmasına etkin katkılarda bulunmaktadır. Özellikle işlevselcilik, dilbilimsel çözümlemeyi bireylerin belli durumlardaki ve çeşitli amaçlara dönük gerçek davranışlarından soyutlamamasıyla sözlüksel boyuta ilişkin öğretime de yardımcı olabilecek, bildirişim işlevine öncelik tanıyan örnekler sunmaktadır.²

Sözlüksel birimlerin edinimi için öngörülen alıştırmalarla, dilin bildirişim sağlayan bir yapı olduğu gerçeğinden kalkan yöntembilimciler yapısal özelliklerin sözlük kesiminde de egemen bir işlev üstlendiğini belirleyen dilbilimden esinlenerek bu düzlemdeki “çeşitli ilişkilerin kavranmasını sağlamak” amacıyla son derece usçul uygulamalara yönelmişlerdir. Örneğin, Fransızca öğretiminde, “karşıt”, “karşıt bakışımı”, “tümleyici”, “anlamdaş” sözlüksel birimlerle “bileşik” ve “türev” nitelikli öğelere ağırlık veren çalışmalar bu alandaki öğretime yapısal bir görünüm kazandırmış ve etkin uygulama koşulları yaratmıştır.³ Yalnızca belli bağlamlarda, durumlarda kullanılma olasılığı bulunan durumsal birimler öğretimin daha ileri aşamalarında özel bir önem taşır, çeşitli ilgi alanlarının ya da izleklerin işlevsel nedenlerle ve gereksinimlerle bağlantılı olarak göz önünde tutulması zorunlu olur. Bu nedenle, öğrencilerin belli bir düzeye ulaşmasından sonra, güdülen amaçlara uygun olarak sözlüksel öğretimin de belli alanlara ağırlık verilerek yönlendirilmesi gerekir. Çünkü ortak “birincil yapılar” düzlemi aşılmış, “ikincil yapılar” düzlemine ulaşılmıştır.⁴ Yazılı bildirişimi de kapsayan, kimi durumlarda belli oranda yazılı bildirişimden kaynaklanan kendine özgü sözlü bir bildirişim düzeyi içeren alanlara geçilir. İlk düzeylerdeki salt sıklık kavramının yerini burada görece sıklık kavramının aldığı, bildirişim bağlamının ya da bildirişimsel izleğin türüne göre kimi durumsal birimlerin en sık rastlanan birimler biçiminde ortaya çıktığı görülür. Özellikle çeşitli uzmanlık dallarında, bilimsel ve uygulamalı alanlarda bu durumla karşılaşılır. Bu koşullarda, işlevsel bir bildirişim edincinin kazanılması, sözlüksel boyutla ilgili çalışmaların doğal uzantısında yer alan özgül bir terimsel öğretimi zorunlu kılar ve terimbilimin katkılarından yararlanılmasını gerektirir. Bu düzlem, çok amaçlı öğretim tasarılarının en belirgin gerçekleşme düzlemi sayılabilir. Yabancı

¹ bak. E. Öztokat. “Yabancı Dilde Sözcük Öğretimi”, *Dilbilim* II, 1977.

² Bu konudaki son saptamalar için bak. J.-L. Chiss. “Linguistique et Pédagogie du Français: la Formation des Enseignants Face à la Double Crise”, *Langue Française*, 55, 1982, not 14.

³ bak. E. Öztokat ve O. Senemoğlu. “Yabancı Dil Öğretiminde Deneysel Kullanımı”, *Dilbilim* I, 1976. 150. s.

⁴ E. Coseriu. “Structure Lexicale et Enseignement du Vocabulaire”, *Les Théories Linguistiques et Leurs Applications*, AIDELA, 1967. 13. s.

6. Türk Dili

dilde yazılı ve sözlü olarak anlama ve anlatma edincini belli oranda geliştirmiş olan kişilerin değişik amaçlara göre bildirişim becerilerini artırmak söz konusu olduğundan, sözlüksel terimsel boyutla ilgili etkinlikler çok değişik görünümlere bürünür. Onun için, sözlük bu evrede temel bir ortak bütün olarak değil, çok ayrı alanlara bölünen bir bütüncükler kümesi olarak görülmeli, izleksel belirleyimler aracılığıyla bildirişim gereksinimlerine uygun düşen bir öğretime ağırlık verilmelidir. Söz konusu bütüncükleri, genel dildekenden çok daha yoğun biçimde dış gerçekliğin ya da göndergesel evrenin yönlendirdiği yapılar olarak görmek ve *dilsel alan* kavramından öğretimde yöntemli olarak yararlanmak çok başarılı sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir.

Değinilen kavram, sözlükbilim incelemelerine olduğu gibi, özellikle sözlüksel boyutun ileri aşamalarına ve terimsel düzleme ilişkin öğretim etkinliklerine de ışık tutabilir. Kimi görgül yaklaşımlarda, adı anılmadan yer yer kullanılan dilsel alan kavramından gereğince ve yeterince yararlanılması, alan kuramının kuşatıcı biçimde bu düzlemde de uygulamaya yön vermesi verimin artmasını sağlayabilir.

Kavramsal bir alanın dilsel karşılığı olan sözlüksel ya da terimsel alan, sözlüksel ya da terimsel nitelikli birimlerle bunların kurdukları bağıntılardan oluşur. Birimlerin içerik düzlemi de anlamsal alanı oluşturur. Sözlüksel ya da terimsel göstergelerin bağıntıları özgül bir değerler dizgesidir; anlamsal alanda ise anlambirimciklerin örgütleniş ve eklemeliş söz konusudur. Anlambirimleri, içerdikleri anlambirimcikler belli bir kavramsal ya da göndergesel alana bağlarken bunların aynı düzeydeki birimlerle ilişkileri değerlerini ortaya koyar.⁵ İşte, sözlüksel yapıların anlamsal kesimini bu türden olgular belirler. Ancak salt terimsel nitelikli birimlerin nesnel ölçütlere çok daha açık olduğu, gerçek nesnelere özelliklerinden kaynaklanan öğeler içerdikleri unutulmamalıdır. Öte yandan, bu kesimdeki bütüncüklerin, hangi dil söz konusu olursa olsun, hem genellikle dar çevrelerin dışına taşmadıkları, hem de uzmanlık dallarında, bilimsel ve uygulamalı alanlarda belli bir düzeye ulaşmış toplumların tümünde de geçerli olduklarından içerik açısından uluslararası nitelik taşıdıkları gözlemlenmelidir. Genel sözlüksel yapıdakinden değişiktir durum burada; dilden dile görülen ayrımlar ilkece salt gösterenleri ilgilendirir. Değişimler de bilim ve uygulamalı alanındaki değişimden kaynaklanır. Çünkü değinilen söylem evrenlerini tanımlayan başlıca olgu, çeşitli dalların belli bir aşamada içediği alanlar, daha doğrusu alt alanlardır. Öğeler ayırıcı özelliklerini, genel dildekenden daha dolaysız biçimde gerçeklikten alır, bu özellikler aracılığıyla bağıntılar kurar, kendine özgü bir yapı oluşturur. Bu türlü

⁵ Bu konuda bak. B. Vardar. "Sözlüksel Yapılar ve Yöntem Sorunları", *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1983.

söylem evrenlerinde birimler (terimler) ilkece tek göndermeli olduğundan, yapılaştırma işlemleri de – genel dilin gerektirdiği işlemlere oranla – daha yalındır. Eşanlamlılığın da salt düzanlamsal boyutu ilgilendirdiği ve bir eşgöndergelilik olarak ortaya çıktığı söylenebilir.⁶ Her dilin ortak sözlüksel kesimlerinde gerçekliği kendine özgü biçimde bölümlemesine karşın, bu söylem evrenlerinde, bilimsel uygulamısal gerçeklik dilden dile içerik açısından değişmeden terimleştirilerek yansıtılır. Bir başka deyişle, anlam-birimcik ve anlamsal alan özdeşliği kurulur diller arasında. Dilbilim terimlerinden bir örnek vermek gerekirse, bu bilimin belli bir altsöylem düzleminde Türkçe *anlambirim* hangi ayırıcı özellikleri içeriyorsa, Fransızca *monème* de o özellikleri içerir; *anlambirimin sözlükbirim* ve *biçimbirim* terimleriyle kurduğu içerme ilişkisi, *monème* ile *lexème* ve *morphème* terimleri arasında da gözlemlenir. Öte yandan, *anlambirimin sesbirime* göre konumu ne ise, *monème*'in de *phonème*'e göre konumu odur.⁷ Birimlerin değerleri arasında da, içerdikleri özellikler arasında da dilden dile değişen ayrımlarla karşılaşılmaz. Öte yandan, bütün terimsel alanlarda ad ulamının egemen olduğu ve başlıca odak noktalarını ad özellikli öğelerin oluşturduğu, dilden dile aktarım ya da geçişlerde ulamsal değişimlerin pek söz konusu olmadığı unutulmamalıdır.

Belli bir uzmanlık dalında anadili aracılığıyla edinilen bilimsel, uygulamısal bilgilerin yabancı dilin o daldaki öğrenim ve kullanımına etkin katkılarda bulunduğunu da burada belirtmek gerekir. Gerçekten de, bu tür bağlamlarda terimsel alanlar söylemde de, dizgede de seçkin bir yer tuttuğundan, anadilinde edinilen bilgi, bir başka deyişle terimsel alanlar, yabancı dilin aynı düzeyde yer alan terimsel yapısını edinmeyi de etkin biçimde destekler. Onun için, bu aşamada yerine getirilecek işlemler, dilsel alan kavramından yararlanarak, belli bir kavramsal alanının karşılığı olan terimsel alanın gösterenlerini, var olan gösterilenlerden (anlamsal alandan) kalkarak belirlemek ve gösterensel boşlukları doldurmakla özdeşleşir.

⁶ Genel olarak bilimsel ve uygulamısal terimler konusunda bak. özellikle L. Guilbert. "La Spécificité du terme Scientifique et Technique", *Langue Française*, 17, 1973.

⁷ Bu terimler için bak. *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1980.